

Сандюк Л.О., Юшкевич Ю. С. Осягнення часу в екзистенціальному вимірі // Філософські дослідження : збірник наукових праць Східноукраїнського національного університету ім. Володимира Даля. Випуск № 14. – Луганськ : вид-во СНУ ім. В. Даля, 2011. – С. 237–245.

**УДК 115+82:1**

*Людмила Онисимівна Сандюк, Юлія Сергіївна Юшкевич*

**ОСЯГНЕННЯ ЧАСУ  
В ЕКЗИСТЕНЦІАЛЬНОМУ ВИМІРІ**

У статті **Сандюк Л.О. та Юшкевич Ю.С. „Осягнення часу в екзистенціальному вимірі»** досліджується процес зміни суб'єктивного сприйняття часу в межах різних соціокультурних епох, зокрема, його трансформація у сучасній техногенній цивілізації. На прикладах художньої творчості аналізуються можливості мистецтва в опануванні часом. Оволодіння особистісно-екзистенціальною темпоральністю розглядається як необхідність наповнення часу життя сенсом.

***Ключові слова:** лінійність часу, сенс життя, «стріла часу», суб'єктивний час, художня творчість, циклічність часу, часовий вектор.*

**Постановка проблеми.** Прагнення пізнати час і оволодіти ним було притаманне людині в усі епохи. Цей інтерес до часу пов'язаний з його екзистенційним значенням, неприйняттям тлінності та короткочасності особистісного буття. У ХХ - на початку ХХІ століття, в епоху масштабних і динамічних соціальних перетворень виявляється гостре відчуття залежності від часу, його причетності до людського життя. Саме сьогодні, на відміну від неквапливих, епічних часів минулого, дійсність набуває нового динамічного темпорального забарвлення, і це потребує глибокого

теоретичного осмислення трансформаційних змін часу та його ціннісно-смыслового наповнення.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання проблеми, виділення невирішених раніше її частин.**

Пізнання часу призвело до визначення різноманітних його форм, модальностей. Найважливіше розрізнення – це виділення об'єктивного, “фізичного” часу, тобто часу природничонаукового опису реальності, і різних форм соціального часу. В філософській та науковій літературі найбільш розроблена проблема об'єктивного часу як атрибуту матерії, але в останні десятиліття велика увага стала приділятися вивченню індивідуального і історичного часу людського буття. Цим проблемам присвячені роботи А.Я. Гуревича, Ф. Броделя, Н.Н. Трубнікова, В.М.Ярської, В.П. Яковлева, А.Н. Лоя, М.С. Кагана. У роботах Я.Ф.Аскіна, М.С. Кагана, О.М. Шелестової, Т.Л. Мотильової, В.Ф.Мартінова аналізуються проблеми художнього часу. Значна кількість літературних джерел присвячена аналізу проблем часу в психологічній науці, де розглядається його сприйняття і переживання у свідомості індивіда; це роботи К.А. Абульханової-Славської, Д.Г. Елькіна, Б.І.Цуканова, Е.І. Головахи і А.А. Кроніка.

**Формулювання цілей статті (постановка завдання).** Аналіз культурно-історичного виміру часу, сприйняття його в межах різних культур; характеристика засобів художньої творчості щодо опанування часом у сфері мистецтва; визначення засобів подолання неминучої плінності людського буття.

**Виклад основного матеріалу.** Час людського життя не можна звести до об'єктивної хронології: не існує єдиної універсальної міри для динаміки фізичних об'єктів і для характеристики людського буття. Для людини і суспільства час не лише реально існує, а, глибоко торкаючись її реального існування, переживається і усвідомлюється ціннісно.

Спробуємо реконструювати, як сприймався час у різних культурах та в різні епохи. У первісному суспільстві в рамках міфологічного світовідчуття не існувало окремого поняття часу як динамічного середовища, оскільки саме мислення людини було предметно-чуттєвим, конкретним. Її свідомість носила позачасовий характер, тобто охоплювала події, що мали місце раніше, а також події, що відбуваються зараз як явища одного плану. Час у сприйнятті людей первісного суспільства виступає не у вигляді нейтральних координат, а в якості могутньої таємничої сили, що керує усіма речами, життям людей і – навіть богів. Він завжди емоційно-ціннісно насичений, може бути злим і добрим, слухним для одних видів діяльності, небезпечним для інших. Існує сакральний час, час свята, відтворення міфу, коли «повертається» первинний час. Осмислення реальності в категоріях міфу породжує віру у «вічне повернення»: в людських діях лише повторюється те, що колись вже вчинили божества або ж «культурні герої», а в нащадках знову відроджуються пращури. Циклізм в усвідомленні часу значною мірою був обумовлений тим, що людина ще не виділяла себе з природи і її свідомість була підпорядкована змінам природних сезонів.

Здебільшого по колу рухається і темпоральна свідомість багатьох народів, що створили великі давні цивілізації. Так, в основі систем цінностей, на яких будувалися східні культури, лежить ідея нерухомості, а також «вічного» сьогодення, нерозривно пов'язаного з минулим. Величними пам'ятниками «зупиненого» часу є єгипетські піраміди – «будинки вічності». З усіх складових часу для єгиптян найважливішою була категорія минулого, що тлумачилась як завершення творення світу, постійно присутнє в теперішньому. Кожний фараон, починаючи новий відлік часу, тим самим немовби знову здійснював акт творення світу [7, 152-155].

Про те, що шляхи людства циклічні, так само як і циклічний рух світу, вчила давньоіндійська філософія. Усі живі істоти, згідно давньоіндійським релігіям, перебувають у постійному круговороті народження і смерті – колесі сансари, що є символом давньоіндійського розуміння часу. Подібне і традиційне давньокитайське сприйняття часу, відбите у циклічній послідовності ер і династій, що підлягають строгому ритму. У свідомості елліна світ теж сприймався не в категоріях зміни і розвитку, а як перебування в стані обертання у «великому колі». Тому події, що відбувались у світі, не розумілись як унікальні: епохи повторюють одна одну, і люди та явища, котрі існували, знову повернуться після закінчення «великого року» — піфагорійської ери. Таким чином, людина в період стародавності ще не вирвалася з кола природного буття і тому так і не вийшла за межі сприйняття часу як вічного повернення.

Циклічне сприйняття часу було характерним в значній мірі і для епохи раннього Середньовіччя, оскільки аграрне суспільство жило в ритмі, що визначалось змінами річних сезонів. Свідомість селянства не могла перебороти тиранії природних ритмів [5, 105-116]. Але під впливом християнства у феодальному суспільстві Європи часова орієнтація піддалася істотній трансформації. Християнство перейняло зі Старого заповіту переживання часу як напруженого очікування великої події, що завершить історію – пришествя Месії. Історія набуває спрямованості, вона розгортається згідно встановленому наперед плану і рухається до завершення. У людей цієї епохи спостерігається специфічне ставлення до вічності й часу: всі розуміють, що у будь-який момент можуть постати перед Судом Божим та відповісти за свої діяння. Людина відчуває себе одразу у двох темпоральних вимірах: індивідуальне життя влітається у всесвітню історію і від залучення індивіда до неї залежить спасіння душі, що надає життю людини особливого сенсу.

На теоретичному рівні проблема часу найбільш ґрунтовно була розроблена Августином Блаженим. Час він мислить не як абстрактний показник плину, що відмірюється рухом небесних тіл, а як факт внутрішнього досвіду людської душі. У своїй “Сповіді” він зазначає, що немає ні майбутнього, ні минулого, є лише теперішнє; майбутнє тільки через напружену дію може стати теперішнім, а потім і – минулим [1].

Становлення капіталістичного способу виробництва і розвиток міст викликають значні зміни у сприйнятті часу. Людина, що живе в умовах міської цивілізації з раціоналістичним мисленням, вже більшою мірою залежить не від природних ритмів, а від порядку, створеного нею самою. З’являється потреба у точному відліку коротких проміжків часу, що призводить до появи у Європі наприкінці XIII століття механічних годинників. Відбувається перехід від «церковного часу», що відмірювався церковними дзвонами, до світського часу міської комуни [9, 28-43]. Вперше час остаточно постає у вигляді прямої лінії – «стріли часу», що крокує з минулого в майбутнє через «точку» теперішнього, яка переміщується вздовж лінії і перетворює майбутнє на минуле. Теперішнє стає коротким та незворотним. Час стає цінністю, джерелом матеріальних благ.

Реформація теж вплинула на зміну ставлення до часу. Для протестантів «главным и самым тяжелым грехом является бесполезная трата времени на светские развлечения, роскошь, даже на превышающий необходимое время сон, ибо каждый потерянный час труда отнят у Бога...» [4, 184-208]. Таким чином, векторний час християнства в результаті секуляризації привів до утвердження в європейській свідомості однолінійного незворотного часу, проте не фіналістичного, як у Середньовіччі, а безкінечного. На цій основі з’явилася і ідея необмеженого прогресу, що передбачає прискорення плину часу.

Крім того, в ході історичного поступу змінюється інформаційна насиченість соціального часу, відбувається його ущільнення. В умовах сучасної техногенної цивілізації в результаті нестримного науково-технічного прогресу, завдяки електронним засобам комунікації, що миттєво передають інформацію, виникає ефект вибухового стискання простору і часу. Сьогоднішнє сприйняття часу має мало спільного зі сприйняттям часу людьми попередніх епох.

Глибокий аналіз проблем, пов'язаних з прискоренням плину часу в сучасному суспільстві, ми знаходимо в роботах О.Тоффлера, який вперше вводить термін «футурошок», щоб охарактеризувати стрес та дезорієнтацію, страх перед майбутнім, які виникають у людей, котрі піддаються надто великій кількості змін за надто короткий час. Він розглядає футурошок як нову соціальну силу, випущену на свободу. Прискорення часу породжує відчуття скороминущості, непостійності усього. Замість ідеалів довговічності та міцності на сьогодні діє принцип: «використав – викинув». На жаль, така ефемеризація проектується як на речі, так і на людей, їх відносини, суспільство [12].

Таким чином, у сучасній техногенній цивілізації трансформація суб'єктивного часу пов'язана з процесами віртуалізації буття. Реальність втрачає визначальну роль, на її місце приходять віртуальність, у вимірі якої панує інформативність, прагматична доцільність. Формується нова соціокультурна спільнота людей, поєднаних прагненням суттєву частину свого часу проводити у віртуальному світі. На відміну від віртуальності минулої доби, яка гармонійно доповнювала наявну реальність засобами мистецтва та літератури, сьогоднішній віртуальний світ, побудований на базі високих технологій, руйнує зв'язки людини з дійсністю. Важливим культурним наслідком появи Homo Virtualis стає зміна ціннісних орієнтирів, втрата часової перспективи та уявлення про реальні причинно-наслідкові зв'язки. Цьому сприяє і поширення віртуальної економіки, що

веде до стискання часу, абсолютизації поточного моменту з його пріоритетністю стосовно минулого і майбутнього. Сутність сучасного споживання все більше зводиться до віртуального культивування бажань; постійна підтримка і зростання потреб як чинник економічного зростання забезпечуються виробництвом симулякрів. Це веде до «згортання» соціального часу, коли майбутнє переживається у теперішньому і одразу втрачає цінність, породжуючи новий виток спіралі.

Ми розглянули трансформацію уявлень про плин часу в ході культурно-історичної еволюції людства і спроби людини приборкати час. Але найбільшою мірою бажання людини здолати час втілюється у сфері мистецтва. Тому спробуємо проаналізувати деякі аспекти цієї проблеми.

Звернемося до темпоральних аспектів життя особистості. Якщо час суспільства вимірюється об'єктивною практично-діяльною наповненістю соціального буття, то час особистості – феномен індивідуально-психологічний і характеризується наповненістю особистісно-значимими подіями та вчинками. Для людини час не є абстрактною проблемою, він безпосередньо відбиває її реальне існування. Залежно від змісту духовного світу індивіда час у свідомості людей може «тягнутися», «бути втраченим», «стискатися», бути по-різному емоційно забарвленим – «щасливим» або ж «недобрим» тощо [6, 9-10]. Бердяєв зазначав: «Измерение времени относительно. Оно изменяется в зависимости от интенсивности человеческого переживания. Счастье, например, переживается как мгновение, страдание же – как бесконечное время» [2, 402-410]. Час життя людини не вимірюється числом обертів Землі, а пов'язаний зі значимими подіями. І. Кант першим припустив, що чим більше вражень отримує людина протягом певного часу, тим більш тривалим він потім їй здається. Монтень писав, що «мера жизни... в том, как вы использовали её: иной прожил долго, да пожил мало; не мешкайте, пока пребываете здесь» [10, 89].

Індивідуальне сприйняття такого стану речей неодмінно пов'язане з усвідомленням неминучості власної смерті і появою страху перед нею. Згідно з Шпенглером, саме цей страх є джерелом релігії, філософії, природознавства і подолати його можна «нахождением смысла смерти в культуре. Под страхом смерти и из жажды бытия мы должны и хотим творить культуру, и не только культуру духовную, но и материальную» [3].

Як зазначив Мірча Еліаде, людина живе не лише у незворотному історичному часі, але й у своїх мріях. Цей особливий вимір людського буття знаходить свій найбільш повний вираз у мистецтві як формі практично-духовного осягнення дійсності [11]. Мистецтво, що реалізується на основі активно діючої уяви в свідомості людей, дозволяє індивіду звільнитися від влади просторово-часових законів та обмежень матеріального світу, відкриває перед ним величезні можливості відображення суб'єктивного сприйняття часу, надаючи змогу повнокровно, психологічно цілісно одержувати додатковий досвід в ілюзорній художній реальності, яку людина конструює подібно реальності справжній, матеріальній. Важлива функція мистецтва полягає у тому, що воно у будь-якій своїй формі є суспільною пам'яттю; воно є чи не єдиним людським винаходом для «зупинки» миттєвостей, зберігаючи їх такими, якими вони є. Мистецтво воскрешає минуле і дозволяє зримо уявити майбутнє.

Розглянемо можливості мистецтва в опануванні часом на деяких прикладах з художньої літератури, де зацікавленість категорією часу проявляється здавна і у різних аспектах. Проблема часу викликала і викликає насамперед значний інтерес у письменників-фантастів. Найбільшу популярність отримала ідея мандрівок у часі, причому як подорожей у майбутнє, так і мандрів у минуле. Одним з найбільш відомих творів про мандрівку в майбутнє є «Машина часу» Г. Велеса; автор



прийшов до сумного висновку про майбутнє виродження людства. Оповідання Р. Бредбері «І грянув грім» присвячене подорожі у минуле та тим негативним наслідкам, що відбулися в результаті ненавмисного втручання героя в його події.

Письменники часто використовують у своїх творах метод умовної «зупинки часу», борючись не з самим часом, а із крихкістю та ненадійністю буття, що породжують прагнення до Вічності. Так, у відомих романах О.Уайльда «Портрет Доріана Грея» та О. Бальзака «Шагренева шкіра» герої намагаються зупинити час у будь-який спосіб. Характерним у художній літературі є також вираз вічності через яскраво прожиті миттєвості.

Слід зазначити, що відображення часу різниться у мистецтві не лише різних культур та народів, але й залежить від особистості самої людини-митця. Можна говорити про два основних типи розгортання життя митця в часі. Для першого характерним є інтровертивне переживання часу, його концентрація у собі і вираження через твір, як правило, ліричного характеру. Для другого типу, митця-екстраверта, час постає як такий, що розгортається ззовні; таке переживання і усвідомлення часу реалізується переважно в епічних творах.

Для художника-інтроверта домінантне значення має відображення минулого, котре ним інтенсивно переживається та усвідомлюється. Протікання темпоральних процесів у творчості таких митців характеризується особливо вираженою здатністю суб'єктивно прискорювати, ущільнювати час життя. Яскравим прикладом поета-інтроверта є постать М. Лермонтова. Ще будучи зовсім молодою людиною, він відзначав: «Ужасно стариком быть без седин...». Для митця-інтроверта характерними є стан підвищеної афектації (Е. По), постійна внутрішня напруженість і особлива інтенсивність творчого горіння (В.А.Моцарт), нерідко – психічні нестійкості, страждання (Ф. Шопен).

По-іншому тече час у творчості художника-екстраверта. Для нього характерне прагнення пережити і осмислити сутність об'єктивних процесів, він має величезну пам'ять і мислить предметно. Минуле, теперішнє та майбутнє він бачить, перш за все, у фактах і атрибутах того часу, про який він говорить. Так, Б. Шоу вважав звернення до історичного минулого головною умовою осмислення теперішнього. Художник-екстраверт прагне немов би «зупинити» час. Згадаємо Гете: «Остановись, мгновение, ты прекрасно!». Час постає перед екстравертом як панорама. Відмінною рисою художника-екстраверта є тривалість його фізичного існування. Прикладів цьому дуже багато: Й.В. Гете, Б. Шоу, У. Фолкнер та інші. Можна припустити, що творче осмислення цими митцями нескінченності об'єктивного світу викликає суб'єктивне відчуття необхідності тривалого у часі буття для завершення своїх задумів.

Людина – єдина істота, котра, будучи смертною, усвідомлює цей трагічний факт і робить її предметом міркування. Наявність такого знання в духовному досвіді особистості глибоко впливає на неї і значною мірою пояснює ту гостроту, з якою постає питання про смисл і мету життя. Можна погодитись із думкою, висловленою Ключовою М.Л.: «Стать адвокатом собственной жизни можно, только оправдав ее перед лицом неизбежной смерти» [8, 56].

Слід зазначити, що в усіх культурах зберігається драматичний зміст самого відчуття часу. «Все тече подібно до води, ніщо не зупиняється ні вдень, ні вночі», - писав Конфуцій. Вигляд плину води налаштував його на трагічний лад, змушуючи замислитись над плином часу, над ефемерністю життя. Як людина має реагувати на цю плинність? Конфуціанці вважали, що слід ловити момент, що зникає, розвивати власні позитивні сторони і бути корисною суспільству.

В європейській культурі філософія екзистенціалізму розглядає кінечність як онтологічну засаду “тут-буття” (Dasein), котре

характеризується як “буття до смерті”. Екзистенційний час відрізняється від фізичного, він носить особистісно-історичний, а не безособово-космічний характер. В екзистенції вирішальне значення має майбутнє, що виражається у “рішучості”, “проекті”, “надії”: вона пов’язана з людським пошуком, напругою, очікуванням, з певним особистісним часовим вектором.

**Висновки.** За своєю сутністю час є незворотною течією, всередині котрої перебігають усі процеси людського буття. Проте сприйняття часу людиною історично змінюється: воно відмінне у різні культурно-історичні епохи. Осягнення стрімкості об’єктивного часу та його цінності породжує феномен індивідуального темпорального буття. У зв’язку з цим можна говорити про наявність концепції часу особистості в масштабі її життя в цілому. З факту скороминущості та плинності буття виникає постановка питання про сенс життя: сама смерть стає каталізатором людської самореалізації, примушує людей особливо цінити «біографічно відпущений час», наповнювати сенсом кожен мить свого існування. Людина має прийняти на себе відповідальність за саму себе і визначити, що лише власними зусиллями вона зможе подолати свої обмежені часові рамки, визначити сенс свого життя і досягти безсмертя, якщо не матеріального, то хоча б духовного, морально перемогти смерть. Оволодіти суб’єктивним часом – значить наповнити час життя сенсом, відчуттям причетності до вічного, нетлінного, подолати екзистенційний вакуум.

### Література

1. Исповедь Блаженного Августина, епископа Гиппонского / Августин Аврелий ; [пер. с лат. М.Е. Сергеенко]. – М. : Ренессанс, 1991 . – 488. – (Памятники религиозно-философской мысли. Западная патристика; Вып. 1) .

2. Бердяев Н.А. Время и вечность // На переломе. Философские дискуссии 20-х годов: философия и мировоззрение. / Бердяев Н.А. – М. : Республика, 1990. – С. 402-410.

3. Бердяев Н.А. Философия творчества, культуры и искусства. В двух томах. / Бердяев Н.А. – М. : Искусство, 1994. – Т. 2. – 1994. – 544 с. (Русские философы XX века).

4. Вебер М. Избранные произведения / Макс Вебер; [пер. с нем.; сост., общ. ред. и послесл. Ю. Н. Давидова]. – М.: Прогресс, 1990. - 808 с.

5. Гуревич А. Я. Время как проблема истории культуры / Гуревич А.Я. // Вопросы философии. – 1969. – №3. – С. 105-116.

6. Головаха Е.И., Кроник А.А. Психологическое время личности. / Головаха Е.И., Кроник А.А. – К. : Наукова думка, 1984. – 209 с.

7. Жданов В.В. Проблема времени в древнеегипетской мысли / Жданов В.В. // Вопросы философии. – 2003. – №2. – С. 152-155.

8. Ключова М.Л. Этика как апология жизни (от рационализма к экзистенциализму) / Ключова М.Л. // Вопросы философии. – 2005. – №10. – С. 55-67.

9. Ле Гофф Ж. С небес на землю // Одиссей. Человек в Истории. Культурно-антропологическая история сегодня. / Ле Гофф Ж. – М.: Наука, 1991. – С. 28-43.

10. Монтень М. Опыты. Избранные произведения в 3-х томах. / Мишель Монтень; [пер. с фр. А.С.Бобовича]. – М. : Голос, 1992. Том I. – 1992. – 384 с.

11. Ритм, пространство и время в литературе и искусстве : [сб. статей / отв. ред. Б. Ф. Егоров]. – Л. : Наука, 1974. – 299 с.

12. Тоффлер А. Футурошок / Тоффлер А.; [пер. с англ. А.Б. Гофмана]. – СПб. : Лань, 1997. – 464 с.